

Joanna Lusek

Po wojnie – świat bez przemocy? Pamięć o powojennych obozach pracy i wysiedleniach w działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu

Niepodległość i Pamięć 25/2 (62), 225-244

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Joanna Lusek

Muzeum Górnośląskie w Bytomiu

Po wojnie – świat bez przemocy? Pamięć o powojennych obozach pracy i wysiedleniach w działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu

Słowa kluczowe

Lamsdorf, Łambinowice, Obóz Pracy w Łambinowicach

Streszczenie

Lamsdorf/Łambinowice – miejsce dwóch pamięci, z jednej strony zachowujące świadectwo o ofiarach systemu nazistowskiego, z drugiej zaś komunistycznego. Począwszy od drugiej połowy XIX w., podczas konfliktów militarnych (wojny prusko-francuskiej oraz I i II wojny światowej), krzyżowały się tu losy żołnierzy z wielu państw i kontynentów, osadzonych w lamsdorfskich obozach jenieckich. Wkroczenie Armii Czerwonej na teren Górnego Śląska w 1945 r. otwarło ostatni rozdział w historii tego miejsca, w postaci utworzonego przez władze polskie Obozu Pracy (1945–1946). W pamięci osadzonych w nim i ich rodzin przechowało się to, co władze komunistyczne ignorowały i o czym zakazały mówić, a co w wymiarze społecznym upowszechniane było począwszy od lat 90. Zmiany polityczno-społeczne w Polsce dały początek materialnemu upamiętnieniu wielu miejsc związanych z „tragedią górnośląską”, w tym również Łambinowic. Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, sprawujące pieczę nad Miejscem Pamięci w Łambinowicach, od wielu już lat w sposób wieloaspektowy, poprzez działalność wystawienniczą, edukacyjną i naukową, ale również poznanie historii miejsca *in situ*, realizuje zadania w zakresie upowszechnia tego niezwykle trudnego i bolesnego fragmentu historii Górnego Śląska.

Pamięć o historii – historia w pamięci

Historia Górnego Śląska przełomu 1944 i 1945 roku niewątpliwie wymaga świadomego i odpowiedzialnego przekazu społecznego, w świetle zachowanych materiałów archiwalnych i relacji świadków. Niełatwe zadanie, nawet obecnie, stanowi próba odtworzenia i przedstawienia, w sposób wieloaspektowy (z punktu widzenia nauk społecznych oraz interpretacji muzealnych) i zarazem wyczerpujący, ciągu następujących po sobie faktów i wydarzeń, a w konsekwencji zjawisk społecznych w tym czasie, z uwzględnieniem zadania, że służyć mają edukacji ustawicznej odbiorców w różnym wieku, poprzez wielostronne poznawanie i dokonywanie krytycznego namysłu nad przeszłością. Pamięć o trudnym okresie – zbrodniach nazistowskich, a przede wszystkim komunistycznych (definiowanych w kategoriach polityki rewanżyzmu względem ludności niemieckiej lub za takową uznanej) – stanowi element narracji, którą polskie władze komunistyczne starały się zupełnie wyprzeć z pamięci społecznej. Powojenna prosowiecka propaganda nie dopuszczała krytyki polityki Związku Radzieckiego, natomiast władze polskie w dobie PRL-u skutecznie wzmacniały jednostronne postrzeganie historii poprzez uwypuklanie – posługując się filtrami geopolitycznymi – polskości tego regionu. Prawda o tworzonych po wojnie miejscach internowania (z jednej strony o obozach wysiedleńczych i obozach pracy, z drugiej zaś o obozach, w których ludność oczekiwała na wywózkę do przymusowej pracy na Wschodzie), a także osobach w nich osadzonych, przetrwała w tzw. drugim obiegu (ukrytym), prywatnym i oderwana była zupełnie od pamięci zbiorowej, kształtowanej przez władze państwowe. Jak zatem zdefiniować okres powojnia na Górnym Śląsku? Czy był wstępem do upragnionej wolności, do świata bez przemocy? Dlaczego pomimo upływu lat okres ów wciąż wzbudza kontrowersje i emocje? Równie ważne wydają się w tym kontekście pytania i refleksje: w jakim wymiarze i czy nadal problem ów jest obecny w świadomości zbiorowej kolejnych pokoleń, czy jest podejmowany? W jakim kierunku zmierza czy też winna zmierzać polityka wychowania obywatelskiego, w kontekście przekazywania wiedzy historycznej ogólnej i szczegółowej, uzupełnionej o świadectwa (relacje, dokumenty, pamiątki) zachowane w pamięci zbiorowej i indywidualnej? Wreszcie, jak odczytać rolę i zadania placówek muzealnych w zakresie upamiętnienia czasu, miejsc i ludzi, będących bezpośrednimi świadkami wydarzeń okresu końca wojny i powojnia, na przykładzie przedsięwzięć

realizowanych od ponad 25 lat w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łąbinowicach-Opolu¹.

W Miejscu Pamięci, takim jak Łąbinowice, dochodzi do istotnego dla zrozumienia skomplikowanej historii miejsca spotkania „miejsca i czasu” z praktyką muzealną. Następuje ono podczas bezpośredniego kontaktu odwiedzających z samym miejscem, z jego historią, w kontekście losów grup lub pojedynczych osób – świadków wydarzeń i ich rodzin, w ramach szeroko ujmowanej edukacji przestrzennej w miejscach pamięci narodowej, ale również w nawiązaniu do samej pamięci o miejscach wydarzeń². Ów fakt nasuwa niemal automatycznie skojarzenia łączące konkretne miejsca z problemem relacji międzyludzkich, jakie zachodzą między zbiorowością – anonimowym tłumem a jednostką – znaną z imienia i nazwiska, podejmującą określone formy aktywności, definiowane w tym wypadku w kategoriach oporu przeciw narzuconemu systemowi³.

W procesie przyswajania i utrwalania pamięci, np. w muzeum, w miejscu pamięci, jednostka potrzebuje osadzenia w przestrzeni społecznej,

¹ Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łąbinowicach-Opolu zostało założone w 1964 r. Pierwotnie funkcjonowało jako oddział Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu. W 1965 r. uzyskało status samodzielnej jednostki, jako Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych w Łąbinowicach (od 1973 r. Muzeum Martyrologii i Walki Jeńców Wojennych w Łąbinowicach, od 1984 r. obowiązuje obecna nazwa). Zajmuje się badaniem, dokumentowaniem i upamiętnianiem losów jeńców wojennych, ze szczególnym uwzględnieniem okresu wojny prusko-francuskiej, I i II wojny światowej oraz powojnia. W gestii muzeum jest również opieka nad terenami poobozowymi, Starym Cmentarzem Jenieckim, Cmentarzem Jeńców Radzieckich oraz Cmentarzem Ofiar Obozu Pracy. W muzeum prowadzona jest ponadto szeroko definiowana działalność naukowo-badawcza, edukacyjna i wystawiennicza. Por. E. Nowak, V. Rezler-Wasielewska, *Przewodnik po terenach poobozowych w Łąbinowicach/Lamsdorf*, Opole 2003.

² J. Lusek, *COINCIDENTIA OPPOSITORUM or Music as a Key to Memory. The MEETINPOINT MUSIC MESSIAEN as a Site of War Memory in Europe*, [w:] *Mnemosyne and Mars. Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War*, Ed. P. Tame, D. Jeannerod, M. Bragança, Cambridge 2013, s. 297; J. Winter, *Language and Memory*, [w:] *Mnemosyne and Mars...*, op. cit., s. XIII–XV.

³ T. Załuski, *Genius loci jako jednostkowość miejsca w ujęciu filozofii relacji*, [w:] *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 59; A. Matuchniak-Krasuska, „Za drutami” – szkic socjologiczny o Oflagu II C Woldenberg, [w:] *Architektura przymusu. Interdyscyplinarne studia nad dyscyplinującymi funkcjami architektury*, red. T. Ferenc, M. Domański, Łódź 2013, s. 85–87.

zatem narzędzi – słów, obrazów, dźwięków czy wreszcie wyobrażeń kształtowanych przez konkretne środowisko społeczne. Te ostatnie powstają na podstawie wspomnień i doświadczeń, tak osobistych, jak i zbiorowych. Oczywiście formę przestrzeni dla tak pojmowanej pamięci stanowią właśnie miejsca pamięci, które postrzegane są jako ślady po tym, czego już nie ma, co pozornie jest nieobecne⁴. Miejsca pamięci mogą być definiowane w kategoriach tradycyjnych lub intuicyjnych. Pierwsza z nich definiuje miejsca jako szczątki – obiekty materialne, wyrażające najbardziej zewnętrzną formę upamiętnienia. W szerszym natomiast ujęciu rozumiane są nie w kontekście konkretnego miejsca, ale przez pryzmat sfery niematerialnej, zatem także abstrakcyjnej i emocjonalnej⁵. Na podstawie śladów – materialnych (pamiętek osobistych, fotografii, dokumentów) i nieuchwytnych wzrokiem śladów niematerialnych w konkretnej przestrzeni – w miejscach rzeczywistych wydarzeń – podejmowane są działania, które zmierzają do wieloaspektowego poznania, poprzez rekonstruowanie – tak jak w przypadku Łambinowic – historii oraz ich ponownej interpretacji⁶.

1944/1945 – sytuacja przelomu w kontekście wydarzeń i miejsc

Łambinowice – miejsce dwóch pamięci (o ofiarach reżimu nazistowskiego i komunistycznego, powojennego) – w szczególny sposób naznaczone zostały cierpieniem i śmiercią tysięcy jeńców wojennych oraz ludności cywilnej. Stanowi ono niewątpliwie namacalną częstką dziedzictwa kulturowego.

⁴ M. Halbwachs, *Společne ramy paměci*, przeł. M. Król, Warszawa 1969, s. 422; T. Kranz, *Muzea martyrologiczne jako przestrzenie paměci i edukacji*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owsiański, Kraków 2013, s. 51–64; J. Lusek, *The shaping of identity within the context of educational space. The National Memory Place in Łambinowice*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2015, R. 7, nr 2 (27), s. 245–257. Por. *Das kollektive Gedächtnis*, Hrsg. H. Maus, Frankfurt am Main 1991.

⁵ T. Kranz, *Muzea-miejsca paměci w wymiarze społeczno-politycznym*, „Przeszłość i Pamięć” 1998, nr 3, s. 7; E. Nowak, *Rola i funkcje Miejsca Paměci Narodowej w Łambinowicach*, [w:] *Szkice z dziejów obozów w Łamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, Opole 2007, s. 119.

⁶ M. Saryusz-Wolska, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o paměci i miastach*, Warszawa 2010, s. 142; A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999, s. 309.

Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach jako konkretne miejsce upamiętnienia *in situ* tworzy przestrzeń wielowymiarową. Jest szczególnym i niepowtarzalnym w skali Europy przykładem spotkania czasu z miejscem. Tu właśnie, począwszy od drugiej połowy XIX wieku, krzyżowały się podczas konfliktów militarnych losy żołnierzy wielu państw i kontynentów. Na trwałe zapisało się ono na kartach historii Polski i historii powszechnej, począwszy od lat 70. XIX wieku i utworzenia w Łambinowicach (wówczas: Lamsdorf) poligonu wojskowego, którego zabudowę podczas kolejnych konfliktów zbrojnych wykorzystywano w celu internowania jeńców wojennych. Obozy dla żołnierzy pokonanych armii zlokalizowano na tych terenach w latach wojny prusko-francuskiej, I i II wojny światowej⁷. Nie jest to jednak kres tragicznej historii tego miejsca.

Pod koniec 1944 roku władze niemieckie rozpoczęły masowe ewakuacje przetrzymywanej na Górnym Śląsku ludności cywilnej i jeńców wojennych. W zarządzeniu przyjętym 21 grudnia 1944 roku informowano: „Pracownicy przymusowi, tj. więźniowie [obozów koncentracyjnych], jeńcy wojenni, pracownicy cywilni z zagranicy, osadzeni w zakładach karnych, ewentualnie zbiegowie z terenów graniczących z Górnym Śląskiem zostaną ze względu na zagrożenie ze strony wroga natychmiastowo przeniesieni”⁸. Kilkadziesiąt tysięcy jeńców z obozów jenieckich i koncentracyjnych, jak też podległych im komand pracy, przemieszczono w głąb Rzeszy Niemieckiej, w eskortowanych przez straż obozową kolumnach. Baraki w wielu przyzakładowych obozach zbiorczych tymczasowo opustoszały. Swoje domy opuszczała w pośpiechu również liczona w tysiącach rodzin ludność miejscowa – w obawie przed Armią Czerwoną – łącznie około 1,7 mln Górnoślązaków, ewakuując się na Zachód⁹.

Wkroczenie Armii Czerwonej na teren Górnego Śląska w 1945 roku i przygotowanie bazy dla nowej administracji polskiej otwarło kolejny rozdział w historii regionu, którego struktura narodowościowa była charakterystyczna dla obszarów pogranicza. Ludność niemiecko- i polskojęzyczna

⁷ J. Lusek, *The shaping...*, op. cit., s. 247, 250–254.

⁸ Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, Mikrofilmy, Mikrofilm Praski, sygn. 2-R-III, k. 143–144.

⁹ G. Köhler, *Notaufnahme. Evangelische Flüchtlingsseelsorge. Vierzig Jahre im Dienst für Umsiedler, Aussiedler und Übersiedler in Berlin*, Berlin 1991, s. 21; J. Lusek, *Obozy jenieckie Teschen w latach II wojny światowej*, Český Těšín 2015, s. 30–31.

współegzystowały na tym terenie od stuleci. Jednak właśnie ta dwoistość stała się w kolejnych miesiącach i latach przyczyną najbardziej dotkliwych konsekwencji II wojny światowej, uderzając w znaczną część ludności autochtonicznej, uznawanej automatycznie za niemiecką. Konsekwencją negatywnej weryfikacji było nagminne stosowanie odpowiedzialności zbiorowej i obarczanie Górnoszlązaków za zbrodnie popełnione przez okupanta w latach 1939–1945. Ofiarami stała się ludność indyferentna narodowościowo i – co wydaje się paradoksalne – także znaczna grupa Polaków. Wpływ na to miała niewątpliwie kwestia niemieckiej listy narodowościowej (*Deutsche Volksliste*). Wybory, jakich musieli dokonać Górnoszlązacy po wcieleniu tego terenu do Rzeszy Niemieckiej, okazały się dla wielu z nich, jak konkluduje Krzysztof Gwóźdź, „równią pochyłą”. Bohaterski gest, związany z odmową podpisania volkslisty, skutkowało represjami i niedoceniany był przez władze polskie po wojnie. Dla wielu ten właśnie okres zakończył się utratą majątku, umieszczaniem w obozach pracy, deportacjami na Wschód oraz przymusowymi wysiedleniami, które zapoczątkowano jeszcze przed zakończeniem obrad konferencji poczdamskiej. Szereg wydarzeń i związanych z nimi represji, układających się logicznie w jedną całość, a powszechnie określanych mianem „tragedii górnośląskiej”, miało zdecydowanie lokalny charakter – stanowiąc mikroskalę na tle makroskali zjawisk, zachodzących na Ziemiach Odzyskanych po zakończeniu II wojny światowej¹⁰.

W czasie wojny, ale i po wojnie, w świecie zdominowanym przez pojęcie „nieustannej walki” żołnierze i ludność cywilna zmuszeni byli przeżywać traumę i niedogodności życia w niewoli – egzystować w odosobnieniu – za drutami. Wszystkie formy osadzenia – obozy i komanda pracy – realizowały cele polityczne, poprzez izolację i stały nadzór nad internowanymi oraz ekonomiczne, poprzez zmuszanie ich do nadludzkiej pracy. Ekstremalne warunki egzystencji, tj. zakwaterowanie w przeludnionych barakach,

¹⁰ M. Lis, *Polska ludność rodzima na Śląsku po II wojnie światowej*, Opole 1991, s. 17–51; U. Schmidt, „Żywe reparaacje”. *Deportacja i internowanie niemieckich cywilów w ZSRS (1945–1955)*, [w:] *Wýwózká. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć*, red. S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, Katowice 2014, s. 19–55; S. Jankowiak, *Migracje z Górnego Śląska po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Górny Śląsk i Górnoszlązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014, s. 219–222; K. Gwóźdź, *Obóz w Lasowicach i wysiedlenia z terenów powiatu tarnogórskiego 1945 r.*, „Rocznik Muzeum w Tarnowskich Górach” (dalej: RMTG) 2013, t. 4, s. 57.

głodowe racje żywnościowe, dehumanizacja przejawiająca się w brutalnym traktowaniu i praca ponad siły prowadziły w konsekwencji do systematycznego i planowego wyniszczania fizycznego i psychicznego osadzonych¹¹.

W latach 1945–1946, w pobliżu kompleksu obozów jenieckich – Stalagów VIII B i 318/VIII F (344) Lamsdorf – funkcjonował Obóz Pracy w Łambinowicach. Internowano w nim ludność uznaną za niemiecką i przeznaczoną do wysiedlenia w głąb Niemiec. Osadzono w nim łącznie około 5–6 tys. mężczyzn, kobiet i dzieci z około 150 miejscowości na Górnym Śląsku, w tym z 39 okolicznych wiosek. Obóz Pracy w Łambinowicach, utworzony latem 1945 roku, miał być początkowo obozem przesiedleńczym, z filią w Niemodlinie. Został przygotowany i zorganizowany przez administrację polską, na terenie dawnego poligonu wojskowego Lamsdorf, w bezpośrednim sąsiedztwie kompleksu obozów jenieckich, które funkcjonowały tu w latach II wojny światowej. Podlegał Starostwu Powiatowemu w Niemodlinie, pośrednio zaś Państwowemu Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego w Niemodlinie. Przeznaczony był dla ludności niemieckiej lub za taką uznaną, która miała w nim pozostać do czasu wysiedlenia do Niemiec. Stosunkowo szybko przekształcono go w obóz pracy. Rotacja osadzonych była związana ze zwolnieniami z obozu, transferem ludności za linię Odry lub przeniesieniem jej do innych obozów – Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie, Obozu Pracy w Niemodlinie – oraz zgonami. Poza ludnością cywilną osadzono w nim również członków NSDAP, SS, SA oraz innych organizacji prohitlerowskich, którzy mieli być poddani izolacji, na podstawie tzw. sankcji prokuratorskich, w myśl art. 9 dekretu PKWN z 12 września 1944 roku „o specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich” oraz byli strażnicy obozów jenieckich Lamsdorf. Osadzeni, poza kobietami z małymi dziećmi, młodzieżą do 14 roku życia i chorymi, realizowali obowiązek pracy – na terenie obozu, głównie w warsztatach oraz poza obozem, w gospodarstwach rolnych i urzędach, niekiedy również poza powiatem, do prac remontowych oraz na potrzeby radzieckich jednostek wojskowych stacjonujących w Sowinie i Brzegu. Grupa kilkudziesięciu osadzonych – głównie kobiet – była zmuszana do prac przy ekshumacji zwłok

¹¹ A. Matuchniak-Krasuska, „*Za drutami*” ..., op. cit., s. 84–85. Por. R. Majewski, *VIII Okręg Wojskowy Wehrmachtu we Wrocławiu (1936–1945)*, Wrocław 1991; P. Stanek, *W niewoli niemieckiej. Informator wystawy stałej Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, Opole 2011; M. Flemming, *Jeńcy wojenni: studium prawnohistoryczne*, Warszawa 2000.

jeńców radzieckich. Brak zachowania względów bezpieczeństwa i zasad higieny przyczynił się do wybuchu epidemii tyfusu w obozie. Obóz został rozwiązany w październiku 1946 roku¹².

Jako jeden z najbardziej represyjnych w powojennej historii Polski łambinowicki obóz został wpisany obok Jaworzna, Mysłowic, Potulic czy świętochłowickiej Zgody do *Czarnej księgi komunizmu*¹³. Liczba ofiar szacowana jest obecnie na około 1,5 tys. osób. Nie zachowały się jednak ich groby. Z przyczyn politycznych przez kilkadziesiąt lat od likwidacji łambinowickiego obozu pracy pamięć po stronie polskiej istniała tylko w świadomości ludzi znających wielowątkową – odnoszącą się do okresu wojny i powojnia – historię tego miejsca. Badania nad tematem rozpoczął w latach 90. Edmund Nowak (ówczesny dyrektor Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu). Po stronie niemieckiej wręcz przeciwnie, Łambinowice kojarzone były przede wszystkim z okresem funkcjonowania w tym miejscu obozu pracy w latach 1945–1946¹⁴, głównie za sprawą publikacji osób wypędzonych, m.in. lekarza obozowego Heinza Essera. Opisał on powojenną gehennę osadzonych w wielokrotnie wznawianej książce *Die Hölle von Lamsdorf. Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager* (1969)¹⁵.

Upamiętnienie osadzonych, zmarłych w obozie, stało się możliwe dopiero w latach 90. XX wieku, po dokonaniu się zmian ustrojowych w Polsce. Wspomnieć należy wszakże w tym miejscu śledztwa i procesy, toczące się w sprawie przestępstw popełnionych w łambinowickim obozie. Prowadzono je latach 1945–2006, we wszystkich procesach na ławie oskarżonych

¹² *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*, red. E. Nowak, Opole 2006, s. 271–275. Por. *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946). Katalog wystawy/Nach dem Krieg. Arbeitslager in Łambinowice. Ausstellungskatalog*, red. R. Kobylarz-Buła, Opole 2015, s. 33, 38 i 40.

¹³ Zob. S. Courtois i inni, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol. K. Kersten, tłum. K. Wakar i inni, Warszawa 1999.

¹⁴ *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach...*, op. cit., s. 297–298; S. Courtois i inni, op. cit., s. 15; *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)...*, op. cit., s. 33–37, 66–67. Por. E. Nowak, *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, Opole 1991.

¹⁵ H. Esser, *Die Hölle von Lamsdorf. Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager*, Dülmen 1969.

zasiadał komendant obozu – Czesław Gęborski¹⁶. W 1991 roku, z inicjatywy Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych i ówczesnych władz samorządowych Łambinowic, na terenie byłego obozu pracy ustawiono krzyż oraz tablicę informującą o historii miejsca w językach polskim i niemieckim. W 1995 roku odsłonięto pomnik w kształcie krzyża pokutnego, według projektu Eugeniusza Geta Stankiewicza. Działania te zrealizowano przy wsparciu władz państwowych, samorządowych oraz mniejszości niemieckiej. Na pomniku umieszczono napis w językach polskim i niemieckim: „Polakom i ofiarom Obozu Łambinowice w latach 1945–1946”. Obok ustawiono drewniany krzyż. W 2000 roku przeprowadzono sondażową ekshumację zwłok, która potwierdziła istnienie na wskazanym terenie zbiorowych grobów. Budowę symbolicznego cmentarza ofiar łambinowickiego obozu pracy zrealizowano w latach 2000–2002. Na wprost bramy cmentarnej usytuowano drewniany krzyż, wspomniany wcześniej. Przed nim zamontowano 22 marmurowe tablice. Pierwsza zawiera fragment modlitwy intencyjnej, dwie następne – nazwę cmentarza oraz jego fundatorów, kolejne natomiast nazwiska ofiar (w ujęciu alfabetycznym) – 1137 osób – które udało się odtworzyć dzięki współpracy naukowców z Polski i Niemiec. Lista ta jednak wciąż nie jest kompletna. Na terenie cmentarza znajdują się również kamienne głązy, na których umieszczono tabliczki z nazwami 39 okolicznych miejscowości, z których pochodziła większość osób izolowanych i zmarłych w obozie. Miejsce to ma obecnie wymiar symboliczny – pojednania Polaków i Niemców z terenu województwa opolskiego¹⁷.

¹⁶ *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)...*, op. cit., s. 59–65.

¹⁷ E. Nowak, V. Rezler-Wasielewska, *Przewodnik po terenach pobożowych...*, op. cit., s. 1; J. Banik, R. Ciasnocha, *Jeńcy wojenni różnych narodowości w obozach jenieckich w Łamsdorf w czasie II wojny światowej. Przyczynek*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2005, t. 28, s. 72; *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)...*, op. cit., s. 71–72; J. Lusek, *Międzynarodowe konteksty w pracy Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach Opolu*, [w:] *Polacy – Niemcy – Ukraińcy w XIX i XX wieku. O przeszłości dla przyszłości w miejscach pamięci*, red. M. Białokur, Opole 2013, s. 100–102. Por. G. Bartodziej, E. Nowak, *Ofiary upamiętnione na cmentarzu Obozu Pracy w Łambinowicach (1945–1946)/ Die unvergessenen Opfer vom Friedhof des Arbeitslagers in Łambinowice (1945–1946)*, Opole 2002; V. Rezler-Wasielewska, *Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach. Pomniki*, Opole 2006; *Cmentarz Ofiar Obozu Pracy*. <http://www.cmjw.pl/miejsce-pamieci-narodowej2/cmentarz-ofiar-obozu-pracy,5.html> [dostęp: 19.11.2017].

Problem obozów pracy i przesiedleń w muzeach i miejscach pamięci

Ekspozycja „Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)”¹⁸

3 grudnia 2013 roku, po wielu latach starań, w wartowni niegdysiejszego kompleksu jenieckiego otwarto, z inicjatywy Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu (miejsce ekspozycji znajduje się w dyspozycji muzeum), wystawę stałą „Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)”. Została ona przygotowana przez Elżbietę Górę i Renatę Kobylarz-Bułę. Wystawie towarzyszy katalog *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946). Katalog wystawy/Nach dem Krieg. Arbeitlager in Łambinowice. Ausstellungskatalog*, pod redakcją naukową Renaty Kobylarz-Buły (Opole 2015). W maju 2014 roku ekspozycję uhonorowano wyróżnieniem za Wydarzenie Muzealne Roku – Sybilla 2013 – w kategorii przedsięwzięcia o tematyce martyrologicznej¹⁹.

Wystawa powstała na bazie długo prowadzonych kwerend archiwalnych w Polsce i Niemczech, m.in. w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w Archiwach Państwowych w Katowicach i Opolu, w Archiwum Sądu Okręgowego w Opolu, Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu, Archiwum Archidiecezjalnym w Opolu, Archiv für Kunst und Geschichte w Berlinie, Heimatverein des Kreises Falkenberg-Oberschlesien oraz w oparciu o dokumenty osób prywatnych, internowanych i ich rodzin²⁰. Ekspozycja prezentuje historię Obozu Pracy w Łambinowicach oraz konsekwencje jego istnienia, na tle przemian ustrojowych

¹⁸ Problem Obozu Pracy w Łambinowicach, w konwencji pokazania ciągłości historii Miejsca Pamięci Narodowej w Łambinowicach, prezentuje również wystawa stała „Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach – dziedzictwo regionalne, narodowe, europejskie” (otwarta w 2012 r.), eksponowana w opolskiej siedzibie muzeum. *Wystawy stałe*. <http://www.cmjw.pl/fr/wystawy1/wystawy-stale/> [dostęp: 18.12.2017].

¹⁹ *Sybilla 2013. XXXIV Konkurs na Wydarzenie Muzealne Roku*, Warszawa 2014, s. 10.

²⁰ K. Strauchmann, *Kontrowersyjna wystawa w Muzeum w Łambinowicach*. <http://www.nto.pl/wiadomosci/nysa/art/4591639,kontrowersyjna-wystawa-w-muzeum-w-lambinowicach,id,t.html?cookie=1> [dostęp: 30.10.2015]; *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)*. http://www.cmjw.pl/www/wystawy/stale/otw_wyst_i_debata_03_12_2013_01.pdf [dostęp: 2.11.2015].

w Polsce po 1945 roku. Dotyka przy tym, w wymiarze znacznie szerszym, problemu skutków II wojny światowej – politycznych, socjologicznych, psychologicznych oraz etycznych. Przez pryzmat skomplikowanej historii lokalnej, w tym wypadku Łambinowic, przedstawiono złożone losy mieszkańców Śląska oraz politykę władz komunistycznych wobec mniejszości w odradzającej się Polsce. Narrację ekspozycji stanowią oryginalne dokumenty, wytworzone przez lokalną administrację w czasie funkcjonowania obozu, jak również powstałe w czasie prowadzonych niemal przez 50 lat procesów sądowych. Wystawę uzupełnia mapa, która przedstawia lokalizację powojennych obozów pracy i obozów przesiedleńczych na Górnym Śląsku.

Przez wiele lat dzieje tego miejsca dzieliły skutecznie Polaków i Niemców. Zafałszowywano dane dotyczące liczby ofiar. Jak trafnie problem ujmował Edmund Nowak: „W żadnym innym przypadku powojennego obozu w Polsce nie funkcjonował tak wyraźny mechanizm buchalterii dotyczący licytacji win i cierpień”. Ekspozycja jest surowa i oszczędna. Przyjęta forma aranżacji oddaje doskonale powojenną rzeczywistość. Koncepcyjnie wystawa składa się z dwóch części. W pierwszej zaprezentowano historię i funkcjonowanie obozu pracy. Oś narracji tworzą fotografie, dokumenty archiwalne, materiały prasowe i wspomnienia świadków wydarzeń. W drugiej części ekspozycji wiele miejsca poświęcono pamięci o obozie oraz kolejnym procesom jego komendanta – Czesława Gęborskiego²¹, historii przygotowania cmentarza czy ustawienia pomnika upamiętniającego ofiary obozu. W tej części wystawy zaprezentowano również depozyt z Instytutu Pamięci Narodowej w postaci jedynej materialnej pamiątki po obozie pracy, tj. część

²¹ Czesław Gęborski (1924–2006) – w latach II wojny światowej żołnierz Armii Ludowej i członek komunistycznej partyzantki. Po zakończeniu wojny wstąpił w szeregi Milicji Obywatelskiej. W lipcu 1945 r. został mianowany komendantem Obozu Pracy w Łambinowicach. Na stanowisku tym pozostał do października 1945 r., kiedy to postawiono mu zarzut przekroczenia obowiązków, w związku z aktem spalania baraku (w którym przebywali wówczas osadzeni) i wydaniem rozkazu strzelania do przetrzymywanych w obozie, którzy podjęli się gaszenia baraku. Śmierć poniosło wówczas łącznie 48 osób. W 1947 r. śledztwo umorzono. Wznowiono je w 1956 r., jednak mimo obciążających C. Gęborskiego zeznań Ignacego Szypuły – współpracownika z łambinowickiego obozu – sąd uniewinnił go, prokuratura nie odwołała się od wyroku. Po raz kolejny proces wznowiono w latach 90., prokuratura wysunęła wobec C. Gęborskiego zarzut zabójstwa 35 osób. Proces przerwano w 2005 r., z uwagi na zły stan zdrowia oskarżonego. Ostatecznie umorzono go w 2006 r., po śmierci C. Gęborskiego. E. Nowak, *Obóz pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, Opole 2006, s. 261–298.

odnalezionej w 1992 roku dokumentacji obozowej. Ekspozycję uzupełniają, wyeksponowane na tablicach, biogramy osób osadzonych w obozie: Gerdy Skibitzki, Alfreda Goldera, Eriki i Roberta Thomallów, Paula Globischa, Aloisa Schuppa, Alice, Wolframa i Manfreda Hampelów. Złożone przez nich relacje udostępnione są zwiedzającym w kilku punktach multimedialnych²². Wspominanie rzeczywistości jest nawet dzisiaj, po upływie 70. lat po wojnie, trudnym doświadczeniem dla świadków wydarzeń i ich rodzin – tych, którzy postanowili opuścić Polskę, jak i tych, którzy zdecydowali się pozostać.

Film edukacyjny

Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci

Znacznie wcześniej – w 2011 roku – została zrealizowana koncepcja filmu edukacyjnego, prezentującego złożoną historię miejsca – Lamsdorf/Łambinowice. Film *Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci* miał swoją premierę w styczniu 2012 roku. W tym samym roku otrzymał nagrodę Złotego Kopernika na Festiwalu Filmów i Podkastów Edukacyjnych EDUKINO w Warszawie. Obraz stanowi udaną próbę przestawienia historii Miejsca Pamięci Narodowej w Łambinowicach, gdyż bierze pod uwagę właśnie ową ciągłość historyczną miejsca, jak również działalność muzeum, które sprawuje nad nim pieczę²³. Świat, wykreowany w filmie przez reżyserkę – Alicję Schatton²⁴ – pokazany został oczyma wrażliwych, młodych

²² *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)...*, op. cit., s. 79–89; *Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)*. <http://www.cmjw.pl/wystawy/wystawy-stale/>; *Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach – dziedzictwo regionalne, narodowe, europejskie*. <http://www.cmjw.pl/wystawy/wystawy-stale/> [dostęp: 19.11.2017]; wywiad z Beatą Madej – kierownikiem Działu Zbiorów i Konserwacji Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, Łambinowice, 3 X 2015 r. [maszynopis w posiadaniu autorki tekstu].

²³ *Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci*, reż. A. Schatton, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, 2011, 20 min; *Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci*. <http://vidifilm.pl/pl/filmy/4/-lamsdorflambinowice.-muzeum-i-miejsce-pamieci.-film-edukacyjny> [dostęp: 30.10.2015].

²⁴ Alicja Schatton – reżyserka i scenarzystka, zajmuje się realizacją filmów o charakterze dokumentalnym i edukacyjnym, jak również aranżacją wystaw muzealnych, głównie w nawiązaniu do tematyki historycznej. Wśród uznanych

osób, którzy zwiedzają muzeum w ramach lekcji muzealnej – są to uczniowie (wówczas, w 2012 roku) Publicznego Gimnazjum w Łambinowicach. Wraz z nimi widzowie poznają cmentarze wojenne i pozostałości obozowej zabudowy czy cmentarz ofiar obozu pracy. Młodzież ma szansę porozmawiać ze świadkami tragicznej przeszłości, ale również poznać dostępne w muzeum ekspozycje. Młodzi ludzie są aktywni, zaangażowani: zadają pytania, poświęcają czas lekturze, wykonują dokumentację fotograficzną. Film przenosi odbiorców niejednokrotnie w świat ich wyobraźni – wstecz, wzmacniając dramaturgię przekazu poprzez rekonstrukcję konkretnych sytuacji. Przybliżają one tragizm życia w izolacji obozowej rzeczywistości, podane są w postaci krótkich fabularyzowanych scenek. Towarzysząc młodzieży odbiorca musi zmierzyć się – by zrozumieć – ze skomplikowaną historią Lamsdorf/Łambinowic, porządkując jej kolejne etapy. Na tym tle, w niezwykle wymowny sposób, zdefiniowana została również misja Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, jako instytucji „przechowującej pamięć” dla kolejnych pokoleń – poszukującej, również w trudnej medialnej rzeczywistości, właściwych metod i środków, celem prezentacji treści ważnych w kontekście tak obiektywnym – przekaziciela i komentatora prawdy historycznej, jak i subiektywnym – poprzez włączenie w materiał filmowy relacji świadków wydarzeń. W tej grupie są również ci, którzy podczas wojny stykali się z obozową rzeczywistością jako mimowolni obserwatorzy, a w 1945 roku stali się ofiarami nowego systemu – sami znaleźli się po drugiej stronie drutów. Szczególnie emocjonujący jest ostatni fragment filmu, który nawiązuje do historii Obozu Pracy w Łambinowicach. Odbiorcy mają szansę poznać historię miejsca dzięki relacji Hedwig Fennen, która wspomina – jak sama mówi – „trudny czas”, przypadający na okres jej dzieciństwa. Po prawie 70 latach powraca do miejsca, w którym była przetrzymywana, snując refleksję na temat obrazów z przeszłości, która wciąż jest dla niej bolesna.

produkcji filmowych w jej dorobku warto wymienić: *Śladami bytomskich ewangelików* (film dokumentalny, 2017), *Niepotrzebnych rzeczy podróż niezwykła* (film dokumentalny, 2010) czy *Podróż do zielonych cieni* (film dokumentalny, 2009), jak również projekty aranżacyjne i aplikacje interaktywne do wystaw stałych w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu – *W niewoli niemieckiej* oraz Muzeum Górnicztwa Węglowego w Zabrzu, m.in. *Niezwykła historia. Kopalnia Królowa Luiza-Zabrze w latach 1791–1998* czy *Kopalnia Edisona. Alicja Schatton*. <http://vidifilm.pl/pl> [dostęp: 19.11.2017].

Projekt naukowo-badawczy „Lasowice
– obóz w dwóch reżimach”

Innym przykładem powojennej tragedii ludności niemieckiej na Górnym Śląsku są niewielkie Lasowice. W latach wojny były związane z kompleksem obozowym Lamsdorf, na zasadzie podwładności funkcjonujących w tej miejscowości oddziałów roboczych dla jeńców wojennych. Na przełomie 1940/1941 roku w Lasowicach-Tarnowskich Górach utworzono obóz zbiorczy, w którym osadzano początkowo cywilów pochodzenia żydowskiego, głównie z Polski, Francji, Holandii i Belgii. Wkrótce dołączyli do nich jeńcy brytyjscy i radzieccy z komand pracy podporządkowanych administracyjnie Stalagom VIII B i 318/VIII F (344) Lamsdorf oraz VIII D (VIII B) Teschen. Osadzonych zatrudniano m.in. na kolei, przy pracach porządkowych na rzecz miasta, w lecznicy dla zwierząt oraz w okolicznych zakładach i fabrykach. W 1945 roku, po wkroczeniu do Tarnowskich Gór żołnierzy Armii Czerwonej, w pustych barakach utworzono obóz przesiedleńczy dla miejscowej ludności, która w myśl ustaleń wielkich mocarstw miała zostać zakwalifikowana do wysiedlenia z Polski do Niemiec²⁵.

Przez wiele lat problem obozów w Lasowicach, szczególnie tego funkcjonującego w 1945 roku, stanowił temat tabu. W powojennym półwieczu „dbałość o pamięć” – pamięć o miejscu – ograniczała się, podobnie jak w Łambinowicach, przede wszystkim do eksponowania zbrodni hitlerowskich, zwłaszcza tych dokonanych na jeńcach radzieckich. Prawie całkowicie pomijano lokalny aspekt „tragedii górnośląskiej”, charakteryzujący się nadużyciami władzy ludowej względem ludności autochtonicznej, nie tylko niemieckiej²⁶. Niewykluczone, że do lat 90. XX wieku jedynym niemyym pomnikiem nazistowskich i komunistycznych zbrodni popełnionych w Lasowicach pozostawał kościół w Sowicach. Świątynię przygotowano w drewnianym baraku, zakupionym przez wiernych od Polskich Kolei

²⁵ J. Lusek, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów na Górnym Śląsku. „Lager Tarnowitz” w relacjach świadków*, RMTG 2013, t. 4, s. 5–27; eadem, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Tarnowskich Górach i powiecie tarnogórskim (bytomsko-tarnogórskim) w czasie II wojny światowej*, RMTG 2013, t. 4, s. 28–56; K. Gwóźdź, *Obóz w Lasowicach...*, op. cit., s. 57–81.

²⁶ Čas – místa – lidé. *Systém nacistických táborů v letech druhé světové války / Czas – miejsca – ludzie. Nazistowski system obozowy w latach drugiej wojny światowej*, red. M. Krůl, J. Lusek, Bytom – Český Těšín 2017, s. 11–12.

Państwowych, który został najprawdopodobniej przeniesiony z położonego nieopodal obozu. Kościół poświęcono 15 sierpnia 1945 roku. Do momentu rozbiórki, dokonanej w 1994 roku, co było związane z wybudowaniem rok wcześniej nowego kościoła, obiekt zachował swój pierwotny wygląd²⁷.

W 1947 roku na terenie byłego obozu postawiono pomnik ku czci ofiar reżimu hitlerowskiego. Kilka lat później, w marcu 1951 roku, dokonano ekshumacji ciał. Cmentarz zlokalizowano na terenie przedwojennej strzelnicy 3. Pułku Ułanów w Czarnej Hucie. W wyniku badań odkryto około 600 ciał cywilnych pracowników przymusowych oraz jeńców o różnej przynależności armijnej. Zostały one złożone następnie na tarnogórskim cmentarzu wojennym. Rok później, w wyniku kolejnej ekshumacji na miejscowej nekropolii złożono szczątki kolejnych 40 osób. Wówczas na cmentarz przeniesiono także pomnik odsłonięty w 1947 roku w Lasowicach. Jeńców i pracowników cywilnych z lasowickiego obozu zbiorczego grzebano także m.in. w pobliżu magazynów wojskowych w rejonie Czarnej Huty, w lesie na północny-wschód od obozu. Ich ciała skrywała także studnia przy drodze prowadzącej do Miasteczka Śląskiego, do której Niemcy wrzucili ciała około 50 jeńców. Podjętym działaniom nadano wymiar propagandowy, podkreślając konieczność uczczenia pamięci o żołnierzach radzieckich. Pamięć o obozach starano się wyprzeć ze świadomości społecznej, przede wszystkim ze względu na wydarzenia związane z jego funkcjonowaniem w 1945 roku²⁸.

Nazistowski obóz zbiorczy funkcjonujący w Lasowicach w latach II wojny światowej i komunistyczny (wysiedleńczy), istniejący w końcowym jej etapie i tuż po zakończeniu, stały się inspiracją nie tylko dla badań naukowych. Ważnym krokiem na drodze do poznania historii miejsca były prace nad projektem „Ein Lager unter zwei Regimen. Spuren der Erinnerung an Lasowitz/Obóz w dwóch reżimach. Ślady pamięci o Lasowicach”, w ramach programu „Krieg, Nachkrieg, Kalter Krieg”/Wojna, okres powojenny, zimna wojna” Geschichtswerkstatt Europa, pod auspicjami Instytutu Historii Stosowanej Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą. Projekt zakładał przeprowadzenie badań archiwalnych i socjologicznych

²⁷ M. Fiutak, *Dwa reżimy połączyło jedno miejsce*. <http://gliwice.gosc.pl/doc/1736146>. Dwa-rezimy-polaczylo-jedno-miejsce [dostęp: 19.11.2017]; eadem, *Obozy w Lasowicach – wystawa*. <http://gliwice.gosc.pl/gal/spis/1736152>. Obozy-w-Lasowicach-wystawa [dostęp: 19.11.2017].

²⁸ J. Lusek, *Praca przymusowa jeńców wojennych...*, op. cit., s. 54–55.

oraz przygotowanie materiału filmowego poświęconego lasowickim obozom, w kontekście funkcjonowania tychże w świadomości społecznej²⁹.

Wspomnienia świadków – 20 mieszkańców Tarnowskich Gór – noszących w pamięci obraz wydarzeń sprzed kilkadziesiąt lat stały się podstawą dla stworzenia archiwum mówionego, a następnie przygotowania filmu *Obóz dwóch reżimów. Ślady pamięci o Lasowicach* w reżyserii Alicji Schatton i Isabel Theiler, którego premiera odbyła się w styczniu 2013 roku³⁰. Relacje świadków mają niezwykłą wartość – w większości są to osoby, które podobnie jak w Łambinowicach stanęły po obydwu stronach drutów – jako obserwatorzy historii miejsca, losu osadzonych w obozie zbiorczym, w latach II wojny światowej oraz w większości jako osadzeni lub członkowie rodzin tychże bezpośrednio po wojnie. Osobiste dramaty ludzi, ich wspomnienia i emocje, czasami prawda skrywana przez lata, stanowią doskonały materiał analityczno-badawczy, film natomiast został wykorzystany jako punkt wyjścia do przedstawienia historii Lasowic w latach 1940–1945 w postaci wystawy czasowej: „Lasowice – obóz w dwóch reżimach”, autorstwa Krzysztofa Gwoźdźcia i Joanny Lusek oraz konferencji „Obóz w dwóch reżimach. Lasowice jako przykład nazistowskiego i komunistycznego systemu obozowego na Górnym Śląsku”, która miała na celu usystematyzowanie wiedzy na temat miejsc internowania ludności cywilnej i jeńców wojennych na Górnym Śląsku, w czasie II wojny światowej oraz w latach 1945–1946. Szczegółowej analizie poddano również historię lasowickich obozów, tj. komand pracy dla jeńców wojennych oraz obozu pracy przymusowej dla ludności żydowskiej w latach II wojny światowej, jak również obozu wysiedleńczego, funkcjonującego w tym miejscu w 1945 roku³¹.

Upamiętnienie „obozu dwóch reżimów” w Lasowicach nie może doczekać się szczęśliwego finału. Od kilkunastu już lat różne środowiska, m.in. Oddział Miejsko-Powiatowy Związku Weteranów i Rezerwistów Wojska Polskiego w Tarnowskich Górach czy proboszcz parafii św. Katarzyny

²⁹ *Ein Lager unter zwei Regimen. Spuren der Erinnerung an Lassowitz*. <http://www.geschichtswerkstatt-europa.org/projekt-details/items/Lasowice.html> [dostęp: 25.10.2015].

³⁰ *Obóz w dwóch reżimach. Ślady pamięci o Lasowicach/Lager unter zwei Regimen. Spuren der Erinnerung an Lassowitz*, reż. A. Schatton, I. Theiler, 2012, 70 min.

³¹ J. Lusek, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów...*, op. cit., s. 5–27; eadem, *Praca przymusowa jeńców wojennych w Tarnowskich Górach...*, op. cit., s. 28–56; K. Gwoźdź, *Obóz w Lasowicach...*, op. cit., s. 57–81.

Aleksandryjskiej – ks. Roman Grajczyk podejmują starania o upamiętnienie miejsca przetrzymywania internowanych podczas II wojny światowej i w obozie wysiedleńczym obeliskiem. Teren, na którym funkcjonowały obozy, administrowany jest przez wojsko. Problem dotyczący upamiętnienia ofiar pozostaje zatem nierozstrzygnięty, z uwagi na brak dostępu do miejsca pamięci.

Podsumowanie

Wydarzenia przełomu 1944 i 1945 roku na Górnym Śląsku stanowią obecnie niezwykle ważny element polityki wychowania obywatelskiego, również w zakresie projektów muzealnych i na stałe wpisane zostały w pamięć zbiorową mieszkańców regionu. Wiele miejsc naznaczonych tragedią w kontekście lokalnym, a czasami wręcz mikrolokalnym, upamiętniają pomniki, obeliski czy tablice pamiątkowe. Widocznym śladem są również produkcje filmowe, archiwa historii mówionej czy publikacje. Niezwykle ważne w kontekście upowszechniania wiedzy na tematy związane z trudną historią – w odniesieniu do analizowanego tematu z problematyką wysiedleń czy tworzenia obozów pracy – stanowią interpretacje muzealne w postaci wystaw stałych i czasowych, jak również działania polegające na dokumentowaniu relacji żyjących świadków obydwu reżimów i ich rodzin, które stanowią podstawę dla pogłębionych studiów nad tematem i wytyczają kierunki badawcze na przyszłość, z drugiej zaś strony są wyrazem szacunku dla przeszłości, gdyż koncentrują się na jakże ważnym zadaniu przechowywania jej śladów w pamięci dla kolejnych pokoleń. Dzięki temu pamięć o tysiącach osób wtłoczonych w tryby „wielkiej historii” może być skutecznie dokumentowana. Wiele z tych miejsc czeka jednak nadal na odkrycie, a ich historia na opracowanie. W województwie śląskim od 2010 roku, natomiast w województwie opolskim od 2012 roku, na mocy uchwał sejmików wojewódzkich, ostatnia niedziela stycznia obchodzona jest jako Dzień Pamięci o Tragedii Górnośląskiej.

Joanna Lusek

Bibliografia

Materiały archiwalne

Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, Mikrofilmy, Mikrofilm Praski.

Materiały niepublikowane

Wywiad z Beatą Madej – kierownikiem Działu Zbiorów i Konserwacji Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, Łambinowice, 3 X 2015 r.

Opracowania

Architektura przymusu. Interdyscyplinarne studia nad dyscyplinującymi funkcjami architektury, red. T. Ferenc, M. Domański, Łódź 2013.

Assmann A., *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.

Banik J., Ciasnocha R., *Jeńcy wojenni różnych narodowości w obozach jenieckich w Lamsdorf w czasie II wojny światowej. Przyczynek*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2005, t. 28.

Bartodziej G., Nowak E., *Ofiary upamiętnione na cmentarzu Obozu Pracy w Łambinowicach (1945–1946)/Die unvergessenen Opfer vom Friedhof des Arbeitslagers in Łambinowice (1945–1946)*, Opole 2002.

Čas – místa – lidé. Systém nacistických táborů v letech druhé světové války / Czas – miejsca – ludzie. Nazistowski system obozowy w latach drugiej wojny światowej, red. M. Krůl, J. Lusek, Bytom–Český Těšín 2017.

Courtois S. i inni, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do wyd. pol. K. Kersten, tłum. K. Wakar i inni, Warszawa 1999.

Das kollektive Gedächtnis, Hrsg. H. Maus, Frankfurt am Main 1991.

Esser H., *Die Hölle von Lamsdorf. Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager*, Dülmen 1969.

Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.

Flemming M., *Jeńcy wojenni: studium prawno-historyczne*, Warszawa 2000.

Gwóźdz K., *Obóz w Lasowicach i wysiedlenia z terenów powiatu tarnogórskiego 1945 r.*, „Rocznik Muzeum w Tarnowskich Górach” 2013, t. 4.

Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, przeł. M. Król, Warszawa 1969.

Jankowiak S., *Migracje z Górnego Śląska po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Górny Śląsk i Górnoszląscy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014.

Köhler G., *Notaufnahme. Evangelische Flüchtlingsseelsorge. Vierzig Jahre im Dienst für Umsiedler, Aussiedler und Übersiedler in Berlin*, Berlin 1991.

Kranz T., *Muzea martyrologiczne jako przestrzenie pamięci i edukacji*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owsiniński, Kraków 2013.

Kranz T., *Muzea-miejsca pamięci w wymiarze społeczno-politycznym*, „Przeszłość i Pamięć” 1998, nr 3.

Lis M., *Polska ludność rodzima na Śląsku po II wojnie światowej*, Opole 1991.

Lusek J., *COINCIDENTIA OPPOSITORUM or Music as a Key to Memory. The MEETINPOINT MUSIC MESSIAEN as a Site of War Memory in Europe*, [w:]

Mnemosyne and Mars. Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War, Ed. P. Tame, D. Jeannerod, M. Bragança, Cambridge 2013.

Lusek J., *Międzynarodowe konteksty w pracy Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach Opolu*, [w:] *Polacy – Niemcy – Ukraińcy w XIX i XX wieku. O przeszłości dla przyszłości w miejscach pamięci*, red. M. Białokur, Opole 2013.

Lusek J., *Obozy jenieckie Teschen w latach II wojny światowej*, Český Těšín 2015.

Lusek J., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów na Górnym Śląsku. „Lager Tarnowitz” w relacjach świadków*, „Rocznik Muzeum w Tarnowskich Górach” 2013, t. 4.

Lusek J., *Praca przymusowa jeńców wojennych w Tarnowskich Górach i powiecie tarnogórskim (bytomsko-tarnogórskim) w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Muzeum w Tarnowskich Górach” 2013, t. 4.

Lusek J., *The shaping of identity within the context of educational space. The National Memory Place in Łambinowice*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa” 2015, R. 7, nr 2 (27).

Majewski M., *VIII Okręg Wojskowy Wehrmachtu we Wrocławiu (1936–1945)*, Wrocław 1991.

Matuchniak-Krasuska A., „*Za drutami*” – szkic socjologiczny o Oflagu II C Woldenberg, [w:] *Architektura przymusu. Interdyscyplinarne studia nad dyscyplinującymi funkcjami architektury*, red. T. Ferenc, M. Domański, Łódź 2013.

Mnemosyne and Mars. Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War, Ed. P. Tame, D. Jeannerod, M. Bragança, Cambridge 2013.

Nowak E., *Cień Łambinowic. Próba rekonstrukcji dziejów obozu pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, Opole 1991.

Nowak E., *Obóz pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, Opole 2006.

Nowak E., *Rola i funkcje Miejsca Pamięci Narodowej w Łambinowicach*, [w:] *Szkice z dziejów obozów w Lamsdorf/Łambinowicach. Historia i współczesność*, Opole 2007.

Nowak E., Rezler-Wasielewska V., *Przewodnik po terenach poobozowych w Łambinowicach/Lamsdorf*, Opole 2003.

Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946), red. E. Nowak, Opole 2006.

Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie, red. M. Fabiszak, M. Owiński, Kraków 2013.

Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946). Katalog wystawy/Nach dem Krieg. Arbeitslager in Łambinowice. Ausstellungskatalog, red. R. Kobylarz-Buła, Opole 2015.

Rezler-Wasielewska V., *Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach. Pomniki*, Opole 2006.

Saryusz-Wolska M., *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa 2010.

Schmidt U., „*Żywe reparacje*”. *Deportacja i internowanie niemieckich cywilów w ZSRS (1945–1955)*, [w:] *Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska*

do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. *Faktografia – konteksty – pamięć*, red. S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, Katowice 2014.

Stanek P., *W niewoli niemieckiej. Informator wystawy stałej Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu*, Opole 2011.

Sybilla 2013. *XXXIV Konkurs na Wydarzenie Muzealne Roku*, Warszawa 2014.

Winter J., *Language and Memory*, [w:] *Mnemosyne and Mars. Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War*, Ed. P. Tame, D. Jeannerod, M. Bragança, Cambridge 2013.

Wywózka. *Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia – konteksty – pamięć*, red. S. Rosenbaum, D. Węgrzyn, Katowice 2014.

Załuski T., *Genius loci jako jednostkowość miejsca w ujęciu filozofii relacji*, [w:] *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009.

Filmy

Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci, reż. A. Schatton, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu 2011, 20 min.

Obóz w dwóch reżimach. Ślady pamięci o Lasowicach/Lager unter zwei Regimen. Spuren der Erinnerung an Lassowitz, reż. A. Schatton, I. Theiler, 2012, 70 min.

Strony internetowe

Alicja Schatton. <http://vidifilm.pl/pl> [dostęp: 19.11.2017].

Cmentarz Ofiar Obozu Pracy. <http://www.cmjw.pl/miejsce-pamieci-narodowej2/cmentarz-ofiar-obozu-pracy,5.html> [dostęp: 19.11.2017].

Ein Lager unter zwei Regimen. Spuren der Erinnerung an Lassowitz. <http://www.geschichtswerkstatt-europa.org/projekt-details/items/Lasowice.html> [dostęp: 25.10.2015].

Fiutak M., *Dwa reżimy połączyło jedno miejsce*. <http://gliwice.gosc.pl/doc/1736146>. Dwa-rezimy-polaczylo-jedno-miejsce [dostęp: 19.11.2017].

Fiutak M., *Obozy w Lasowicach – wystawa*. <http://gliwice.gosc.pl/gal/spis/1736152>. Obozy-w-Lasowicach-wystawa [dostęp: 19.11.2017].

Lamsdorf/Łambinowice. Muzeum i miejsce pamięci. <http://vidifilm.pl/pl/filmy/4/-lamsdorflambinowice.-muzeum-i-miejsce-pamieci.-film-edukacyjny> [dostęp: 30.10.2015].

Miejsce Pamięci Narodowej w Łambinowicach – dziedzictwo regionalne, narodowe, europejskie. <http://www.cmjw.pl/wystawy1/wystawy-stale/> [dostęp: 19.11.2017].

Po wojnie. Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946). http://www.cmjw.pl/www/wystawy/stale/otw_wyst_i_debata_03_12_2013_01.pdf [dostęp: 2.11.2015].

Strauchmann K., *Kontrowersyjna wystawa w Muzeum w Łambinowicach*. <http://www.nto.pl/wiadomosci/nysa/art/4591639,kontrowersyjna-wystawa-w-muzeum-w-lambinowicach,id,t.html?cookie=1> [dostęp: 30.10.2015].

Wystawy stałe. <http://www.cmjw.pl/fr/wystawy1/wystawy-stale/> [dostęp: 18.12.2017].